

शैक्षणिक संदर्भ अंक १५० (ऑक्टोबर - नोव्हेंबर २०२४)

महा इतिहास - भाग ३०

## एकविसावे शतक आणि पुढे...

लेखक : प्रियदर्शिनी कर्वे

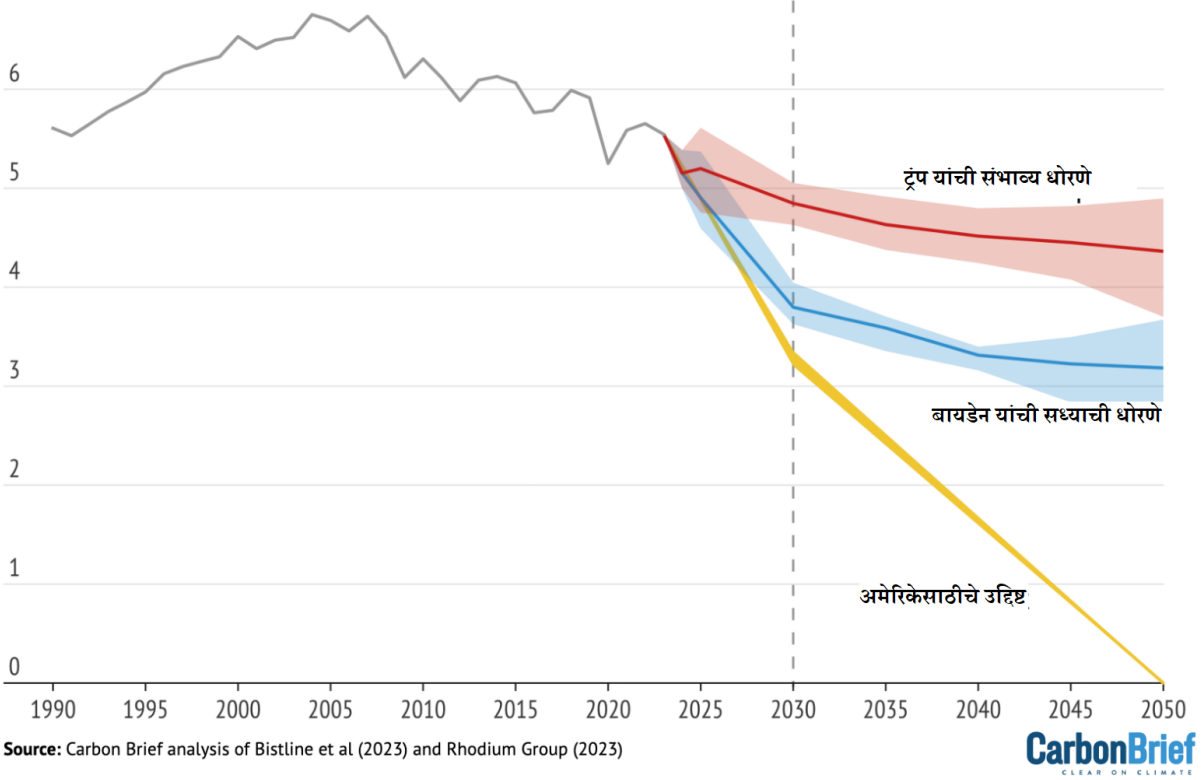
## एकविसावे शतक आणि पुढे...

लेखक : प्रियदर्शिनी कर्वे

२१व्या शतकातील मुख्यतः पर्यावरणीय आव्हानांची चर्चा आपण मागील लेखात केली. पर्यावरणीय आव्हानांतूनच सामाजिक, आर्थिक व राजकीय आव्हानेही निर्माण होतात. यांचे प्रत्यंतर आज जगात आपण घेतच आहोत. नजीकच्या व पुढील एक-दोन शतकांच्या आणि त्याही पलिकडील भविष्यात काय घडू शकते, याचा धांडोळा घेऊया लेखमालेतील या शेवटच्या लेखात.

आणखी वर्षभरात २१ व्या शतकाची पंचविशी पूर्ण होईल. पंचविशीच्या उंबरठ्यावर या शतकाचे चित्र फार आशादायक आहे असे म्हणता येणार नाही. युरोपात आणि मध्यपूर्वेत युद्धाचा भडका उडालेला आहे. जागतिक आर्थिक मंदीचे सत्र चालू आहेच. युद्धांमुळे स्थलांतरितांच्या संख्येत आणखी भर पडते आहे व यामुळे संपूर्ण युरोपचे राजकारण ढवळून निघालेले आहे. रशिया आणि चीन हे दोन्ही लोकशाहीचा बुरखा पांघरलेले हुकूमशाही देश आहेत व दोघांच्या राजकीय व आर्थिक वर्चस्वांच्या महत्त्वाकांक्षा वाढत चालल्या आहेत. भारताच्या आजूबाजूच्या सर्वच देशांमध्ये लोकशाहीच्या चिंधड्या उडालेल्या आहेत आणि भारतातही प्रस्थापित माध्यमे आणि समाजमाध्यमांतून पसरवल्या जाणाऱ्या अफवा आणि असत्यकथनांनी ज्या माहितीच्या जोरावर नागरिकांनी मतदान करायचे त्याचीच विश्वासार्हता धुळीला मिळवली आहे आणि लोकशाहीचा पाया डळमळीत केलेला आहे. आफ्रिका खंडातील बऱ्याच देशांत तापमानवाढीचे फटके, भ्रष्टाचारी शासक, यादवी युद्धे यांचे सत्र थांबण्याची कोणतीही लक्षणे दिसत नाहीत.

अमेरिकेतील हरितगृह वायू उत्सर्जनाचा १९९० पासून पुढचा आलेख - २०२३ पर्यंतची आकडेवारी वास्तविक व पुढील आकडेवारी संभाव्य (य अक्षावरील उत्सर्जनाचे आकडे अब्ज टन कार्बन डाय ऑक्साइड समकक्ष या एककात).



चित्र १ अमेरिकेच्या राष्ट्राध्यक्षपदाच्या निवडणुकीचा अमेरिकेच्या हरितगृह वायू उत्सर्जनावर होऊ शकणारा परिणाम (स्रोत - कार्बनब्रिफ)

हा लेख वाचकांच्या हातात पडेल त्याच सुमाराला अमेरिकी राष्ट्राध्यक्षांची निवडणूक होईल. वातावरण बदलात सर्वाधिक योगदान देणारा अमेरिका हा देश असल्याने या देशाचे वातावरण बदलाविषयीचे धोरण सर्व जगाचे भवितव्य ठरवणार आहे. या निवडणुकीत डोनाल्ड ट्रंप विजयी झाले, तर २०३० पर्यंतच्या हरितगृह वायू उत्सर्जनाचा आजचा जो अंदाज आहे त्यापेक्षा सुमारे १ अब्ज टन कार्बन डाय ऑक्साइड समकक्ष उत्सर्जन अधिक होईल (चित्र १). यामुळे जागतिक तापमानवाढीविरुद्धची लढाई अधिक बिकट होईल. त्याउलट कमला हॅरिस यांचा विजय झाल्यास सध्याचे राष्ट्राध्यक्ष जो बायडेन यांच्या सरकारचे तापमानवाढ रोखण्याचे धोरण त्या अधिक जोमाने पुढे नेतील. डेमोक्रॅटिक पक्षाकडे

राष्ट्राध्यक्षपद असण्याच्या कालावधीतच याच पक्षाला अमेरिकेच्या दोन्ही संसद सभागृहांतही बहुमत मिळू शकले तर कदाचित हरितगृह वायू उत्सर्जनाचा आलेख आजच्या अंदाजाच्याही खाली आणि उद्दिष्टाच्या जवळ खेचण्यात त्यांना यश मिळेल.

अमेरिकेच्या धोरणांचा प्रभाव त्यांचे मित्र असलेल्या युरोपीय महासंघाबरोबरच त्यांचे प्रतिस्पर्धी असलेल्या रशिया व चीन यांवरही पडत असतो. या सर्वच देशांचे जागतिक तापमानवाढीत सर्वाधिक योगदान आहे. त्यामुळे अमेरिकेच्या पुढाकारामुळे या सर्व देशांचेही हरितगृह वायू उत्सर्जन कमी होण्याचा वेग वधारला तर पॅरिस कराराचे या शतकासाठीचे जे जागतिक ध्येय आहे त्यानुसार जागतिक तापमानवाढ मर्यादित ठेवणे शक्य होईल.

हरितगृह वायूंचे उत्सर्जन कमी करण्यात यश मिळणे म्हणजेच खनिज इंधनांचा वापर कमी होऊन नूतनक्षम ऊर्जास्रोतांचा वापर वाढणे. याचा आणखी एक परिणाम जागतिक राजकारणावरही दूरगामी परिणाम करणारा ठरेल. आज खनिज इंधने जागतिक अर्थव्यवस्थेचा पाया आहेत आणि त्यामुळे जगभरात जी विविध युद्धे व छुपे संघर्ष चालू आहेत त्यात खनिज इंधनांच्या साठ्यावर ताबा किंवा नियंत्रण मिळवणे हा एक महत्त्वाचा हेतू आहे.

नूतनक्षम ऊर्जास्रोतांवर आधारित अर्थव्यवस्थेला आवश्यक ठरणारी मूलद्रव्ये असतील - सिलिकॉन, कार्बन, लोह, अल्युमिनियम, लिथियम, सोडियम, हायड्रोजन वगैरे. यामुळे खनिज इंधनांचे अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वच कमी झाले तर त्यांच्या साठ्यांचे महत्त्वही रहाणार नाही व बरेचसे जागतिक संघर्ष थांबतील. नूतनक्षम ऊर्जास्रोतांना लागणारी बरीचशी मूलद्रव्ये मुबलक प्रमाणात जगभरात सर्वत्र उपलब्ध होऊ शकतात. उदा. सिलिकॉनचा स्रोत

आहे वाळू. कार्बनचा स्रोत आहे जैवभार किंवा नैसर्गिक कार्बनचक्र. हायड्रोजन व सोडियम समुद्राच्या पाण्यातून मिळवता येऊ शकतात. लोह, अल्युमिनियम आणि लिथियम ही मूलद्रव्ये खनिज आहेत पण त्यापैकी अल्युमिनियम आणि लिथियम हे दोन्ही पुन्हा पुन्हा वापरता येतात. लोहयुगाची सुरुवात इ.स. पूर्व १२०० च्या सुमाराला झाली. तेव्हापासून म्हणजे ३००० हून अधिक वर्षे आपण लोखंडाचा वापर करत आहोत व अजूनही मानवी विकासाच्या प्रक्रियेत हे मूलद्रव्य आपले महत्त्व टिकवून आहे. पृथ्वीचा गाभा हा लोहाचा आहे आणि त्यामुळे त्याचा प्रचंड मोठा साठा इथेच उपलब्ध आहे. खनिजापासून लोखंड मिळवणे, त्यावर प्रक्रिया करून विविध मिश्रधातू बनवणे, कचऱ्यातून लोह पुन्हा मिळवून पुनर्वापर करणे, इ. सर्व तंत्रज्ञानांवर शेकडो वर्षे काम झाले आहे. या साऱ्या प्रक्रियांमध्ये पर्यावरणाची हानी टाळण्यासाठी संशोधनही चालू आहे व हे मूलद्रव्य आपल्यासाठी भविष्यातही उपयुक्त राहणार असल्याने पुढेही चालू राहिल.

योगायोगाचा भाग असा की या नव्या जगाचा पाया असणारी बहुतेक सर्व मूलद्रव्ये केवळ पृथ्वीवरच नाही तर विश्वातही मुबलक प्रमाणात उपलब्ध आहेत. या वैश्विक उपलब्धता असलेल्या मूलद्रव्यांपैकी सर्वात जड आहे लोह (चित्र २). ताऱ्यांच्या गाभ्यामध्ये हायड्रोजन या प्राथमिक मूलद्रव्याच्या अणुसम्मिलनातून ऊर्जा निर्मिती सुरू होते. या प्रक्रियेतून हायड्रोजननंतरच्या



चित्र २ पृथ्वीपासून ४००० प्रकाशवर्षे दूर असलेल्या बटरफ्लाय नेब्युलाचे हबल दुर्बिणीने घेतलेले छायाचित्र. लाल प्रकाश लोहाचे अस्तित्व दाखवतो. (स्रोत - विकीपिडिया)

हेलिअमचे अणू तयार होतात. हायड्रोजन व हेलिअमच्या अणुसम्मीलनातून लिथिअम तयार होते. अशा रितीने आधीच्या मूलद्रव्यांच्या अणुसम्मीलनातून त्यांपेक्षा जड मूलद्रव्ये तयार होण्याची जी प्रक्रिया चालू होते ती लोहाच्या निर्मितीशी येऊन थांबते. ताऱ्यांमध्ये लोहाचे प्रमाण वाढत गेले की त्यांचा स्फोट होऊन ही सर्व मूलद्रव्ये इतस्ततः पसरतात. जवळच्या दुसऱ्या एखाद्या ताऱ्याच्या गुरुत्वाकर्षणाच्या प्रभावाखाली ही मूलद्रव्ये एकत्र येऊन ग्रह बनतात. आपली सूर्यमाला अशीच अस्तित्वात आलेली आहे. त्यामुळे पृथ्वीवरच नाही तर सूर्यमालेत इतरत्र व त्याहीपलीकडे हायड्रोजन ते लोह ही मूलद्रव्ये उपलब्ध आहेत.

खनिज इंधने व लोह ही दोन्ही खनिजे असली तरी त्यांच्यातील हा महत्त्वाचा फरक आहे. भूगर्भातील खनिज इंधने ही इथल्या सजीवांच्या कलेवरांपासून निर्माण झालेली आहेत. विश्वात निदान सूर्यमालेच्या शेजारीपाजारी अशाच कार्बनवर आधारित जीवसृष्टीचे अस्तित्त्व सापडलेले नाही. त्यामुळे अर्थातच विश्वातही अशी जीवसृष्टी व त्यामुळे खनिज इंधनेही दुर्मीळच असणार आहेत. म्हणूनच खनिज इंधनांच्या वापरावरचे अवलंबित्व कमी करणे म्हणजे वैश्विक पातळीवरही मानवी अस्तित्त्व अधिक सुरक्षित करणे आहे!

२१व्या शतकातही मानवी अर्थव्यवस्थेचे विश्वाच्या जडणघडणीशी असलेले नाते अबाधित असणार आहे ते असे!

अर्थात मानवी समाजव्यवस्था व अर्थव्यवस्था टिकवून ठेवण्याइतपत जागतिक तापमानवाढीवर या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत आपल्याला नियंत्रण मिळवता येईल, हा आशावाद आहे. सध्याची आपली वाटचाल योग्य दिशेने चालू असली, तरी तिचा वेग पुरेसा नाही. त्यामुळे तापमानवाढीचे संकट २०५० पर्यंत आपल्या नियंत्रणाबाहेर गेलेले

असण्याचीही शक्यता आहेच. असे झाल्यास विविध नैसर्गिक आपत्तींमुळे मोठ्या प्रमाणावर जीवितहानी आणि वित्तहानी होईल. जागतिक लोकसंख्या १० अब्जला स्थिरावण्याकडे जाण्याऐवजी झपाट्याने कमी होऊ लागेल व कदाचित २-३ अब्जवर येऊन स्थिरावेल. जागतिक अर्थव्यवस्था पूर्णपणे कोलमडून पडेल व सर्वचजण गरीब झाल्याने आर्थिक समता येईल. आज विशी-तिशीत असलेल्यांची पिढी व त्यांच्यानंतरची पिढी यांना मोठ्या हालअपेष्टांतून नव्याने मानवी समाजव्यवस्था पुन्हा उभी करावी लागेल. हे करताना ही माणसे इतिहासातून धडे घेतील का? आपल्या शिकारी भटक्या पूर्वजांनी शेती करायला सुरुवात करून आपल्या आजच्या मानवी समाजव्यवस्थेचा पाया घातला तेव्हा असा कोणताही पूर्वसुरींचा अनुभव त्यांच्या गाठीशी नव्हता. गेल्या अकरा हजार वर्षांचा मानवी इतिहास पाहता शेतीची सुरुवात करणाऱ्या आपल्या पूर्वजांनी केवळ आंतरिक प्रेरणांमधून घेतलेले निर्णय माणसांसाठी बऱ्याच अंशी चांगलेच ठरले आहेत असे म्हणता येईल. मग आता पुढच्या पिढ्या आंतरिक प्रेरणा आणि पूर्वसुरींच्या चुकांतून घेतलेले धडे यांची सांगड घालून एक अधिक चांगली मानवी समाजव्यवस्था उभी करतील असा आशावाद बाळगायला निश्चितच जागा आहे!

एकंदर काय, तर २१व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत एक अधिक चांगली व निसर्गाशी एकरूपत्व साधलेली मानवी समाजव्यवस्था निश्चितच उभी राहिलेली असेल. ती १० अब्ज माणसांची असेल की २ अब्ज माणसांची एवढाच काय तो प्रश्न आहे! अर्थात आपला वंश आपल्यानंतरही टिकून राहवा असे सर्वानाच वाटत असते. त्यामुळे १० अब्ज लोकांची शाश्वत समाजव्यवस्था हीच आपली सर्वांची पहिली पसंती असणार आहे. पण त्यासाठी आज अर्थव्यवस्थेच्या नाड्या ज्यांच्या हातात आहेत व पुढील दहा-वीस वर्षांत त्या ज्यांच्या

हातात येतील अशा ३० ते ५० वयोगटातील लोकांनी हे ठरवायचे आहे की आपल्याला कोसळत्या मानवी समाजव्यवस्थेची शेवटची पिढी म्हणवून घ्यायचे आहे की मानवी समाजव्यवस्था शाश्वततेकडे घेऊन जाणारी पहिली पिढी म्हणून इतिहासात नोंद हवी आहे. एकंदरीत २०२० ते २०४० या वीस वर्षांतील घडामोडी माणसांचा पुढच्या किमान दोनशे वर्षांचा इतिहास रचणार आहेत, हे मात्र निश्चित आहे.

या लेखमालेची सुरुवात आपण विश्वाच्या उत्पत्तीपासून केली. त्यामुळे लेखमाला संपवताना एक-दोन शतकांच्या पलिकडील दूरच्या भविष्याचाही वेध घ्यायला हवा.

गेल्या काही दशकांत माणसांनी आपल्या उत्क्रांतीची प्रक्रियाही आपल्याच हातात घेतली आहे. डोळ्यांवरील चष्म्यांपासून ते कृत्रिम हातापायांपर्यंत बाह्य कमतरतांवर मात केल्यानंतर आता कृत्रिम सांध्यांपासून ते कृत्रिम हृदयापर्यंत मानवी शरीराशी यंत्रे एकरूप होऊ लागली आहेत. कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही त्याच्या पुढची पायरी. मानवी व कृत्रिम बुद्धिमत्ता एकत्रितरित्या मानवी समाजाचे पुढच्या काही शतकांचे भवितव्य घडवतील. आत्ताआत्तापर्यंत पृथ्वीच्या भौतिक सृष्टीचे आधार सिलिकॉन व कार्बन तर जीवसृष्टीचा आधार कार्बन अशी विभागणी होती. पण आता जीवसृष्टीतही कार्बन व सिलिकॉन एकत्र येऊ लागले आहेत. यातून आणखी काही हजार-लाख वर्षांत मानवनिर्मित अशी एक नवी प्रजाती उत्क्रांत होऊ शकेल का? ही नवी प्रजाती माणसांची उत्तराधिकारी बनेल का?

एकीकडे पृथ्वीवर माणसांचे अस्तित्व टिकवण्याची व शाश्वत करण्याची धडपड चालू असतानाच आपल्याला सूर्यमालेत इतर ठिकाणी मानवी वसाहती उभ्या करण्याची आकांक्षाही खुणावू लागली आहे. माणसांनी पृथ्वीपलिकडील विश्वाचा वेध घेण्याची



सुरूवात साधारण १९६०च्या दशकात केली. तेव्हापासून मंद गतीने आपली प्रगती होत गेली आहे. चंद्रापाठोपाठ आता मंगळाचाही आपण वेध घेतला आहे. आता आंतरराष्ट्रीय



चित्र ३ सलग १००० पेक्षा जास्त दिवस आंतरराष्ट्रीय अवकाश स्थानकात रहाण्याचा विक्रम केलेले रशियन अंतराळवीर ओलेग कोनोनेन्को (स्रोत - विकीपडिया)

अवकाश स्थानकात माणसे कित्येक वर्षे राहू शकत आहेत (चित्र ३) आणि गडगंज श्रीमंत लोक अवकाश पर्यटन करू लागले आहेत. पण चंद्र किंवा मंगळावर माणसांना जाऊन काही काळ राहता येईल अशी अवकाश स्थानके

उभारण्यापर्यंत मजल मारायला कदाचित २२वे शतक उजाडेल. या ग्रहांवर किंवा कदाचित गुरूच्या एखाद्या उपग्रहावर कायमची मानवी वस्ती उभी राहायला आणखी एखादे शतक जावे लागेल.

आपण १९७०च्या दशकात अवकाशात सोडलेली व्हॉयेजर याने आता कुठे सूर्यमालेच्या कक्षेबाहेर पडत आहेत. पण आधी हबल व आता जेम्स वेब या अवकाशस्थित दुर्बिणी व अवकाशातून येणाऱ्या रेडिओ लहरी पकडण्याची वाढती क्षमता यांच्या साहाय्याने आपण सूर्यमालेपलीकडील विश्वाचाही वेध घेऊ लागलो आहोत व भूतकाळात डोकावून विश्वाच्या उत्पत्ती व उत्क्रांतीची रहस्ये उलगडू शकतो आहोत. एकेकाळी चंद्राच्या मागून उगवणाऱ्या पृथ्वीच्या 'अर्थराइज' या छायाचित्राने आपल्याला आपल्या ग्रहाचे सौंदर्य व महत्त्व पटवून दिले होते. भविष्यात जर विश्वाच्या दुसऱ्या एखाद्या कोपऱ्यातल्या जीवसृष्टीच्या

पाऊलखुणा आपल्याला सापडल्या तर आपला प्रतिसाद काय असेल? या वैश्विक जैववैविध्याच्या दर्शनाने पृथ्वीवरच्या जैववैविध्याबद्दलचा आपला दृष्टिकोन अधिक सजग होईल की आज माणसांमधल्या सामाजिक वैविध्यालाही कचरणारी मने अधिकच असुरक्षित व कडवी होतील?

एकीकडे विश्वाचा आपण वेध घेतो आहोत, पण खरे तर आपल्या पृथ्वीबद्दलचेही आपले ज्ञान अजून तोकडेच आहे. पृथ्वीच्या अंतरंगातील उलथापालथी अजूनही आपल्याला पुरत्या कळलेल्या नाहीत आणि त्यामुळे आपण भूकंप व ज्वालामुखी उद्रेकांची भाकिते करू शकत नाही. पृथ्वीवरील सर्व जैववैविध्य व सर्व सजीवांचे परस्परावलंबित्व याचाही पूर्ण आवाका अजून आपल्याला कळलेला नाही. हे वाढते ज्ञान आपल्याला आपल्या पृथ्वीशी व इतर सजीवांशी असलेल्या नात्यांबद्दल सजग करेल की संसाधनांची हाव आपल्याला अधिकाधिक आंधळे करत जाईल?

महा इतिहास ही ज्ञानशाखा तुलनेने नवीन आहे. ऑस्ट्रेलियन इतिहासतज्ञ डॉ. डेव्हिड ख्रिश्चन यांनी याच शतकाच्या सुरुवातीला याची मांडणी करण्यास सुरुवात केली व हळूहळू त्यांना इतर अभ्यासकांची साथ मिळत गेली. विज्ञान, पर्यावरण, इतिहास, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, इ. ज्ञानशाखांना एकत्र आणणारा हा ज्ञानवृक्षच आहे. अनेक अभ्यासकांच्या सामूहिक ज्ञाननिर्मितीतून याचा विकास होतो आहे. माणसांनी आपल्या वैश्विक भूतकाळातून शिकून शहाणे व्हावे व भविष्याची आखणी सजगपणे इतर सजीवसृष्टी, आपल्या ग्रहाची व सूर्यमालेची भौतिक सृष्टी यांच्याशी जुळवून घेत करावी, हा यामागील उद्देश आहे. ह्या नव्या ज्ञानशाखेची मराठी भाषेतून ओळख करून देण्याचा प्रयत्न या लेखमालेतून मी केला आहे.

महा इतिहासाच्या अभ्यासकांनी आत्तापर्यंतच्या १३.८ अब्ज वर्षांच्या कालवधीचे जे आठ टप्पे मानले आहेत (चित्र ४), त्यांचा थोडक्यात आढावा आपण या लेखमालेतून घेतला. आता नुकताच आपण मानवयुग किंवा अँथ्रोपोसिन या नवव्या टप्प्यात प्रवेश केला आहे असे अनेक अभ्यासक मानतात. हा टप्पा आपल्या अस्तित्वासाठी आव्हानात्मक आहे याबद्दल कोणाचेच दुमत नाही. त्यामुळे महा इतिहास जाणून घेण्याची हीच योग्य वेळ आहे.



### चित्र ४ महा इतिहासाचे टप्पे (स्रोत - द बिग हिस्टरी प्रोजेक्ट)

महा इतिहासाचा अभ्यास भविष्याबद्दल अनेक प्रश्न व अनेक शक्यता मांडतो. यातील काहींचा आपण या लेखात उल्लेख केलेला आहेच. अनेक प्रश्नांची उत्तरे भविष्यकाळच आपल्याला देणार आहे. पण ह्या प्रश्नांना अपेक्षित उत्तरे मिळावीत अशा भविष्यकाळाचा

पाया रचणे आपल्याच हातात आहे. ह्या वैश्विक दृष्टिकोनातून आपल्या जगण्याकडे पहायचे की कूपमंडूक वृत्तीने जगायचे, ही निवड आता करायला हवी.

या लेखमालेचे लेखन करत असताना मलाही बऱ्याच नव्या गोष्टी कळल्या आणि वेगळ्या विचारांना चालना मिळाली. वाचकांनीही या लेखमालेला चांगला प्रतिसाद दिला, त्याबद्दल सर्वांचे आभार.

या लेखमालेसाठी संदर्भ म्हणून डेव्हिड ख्रिश्चन व सहकाऱ्यांनी लिहिलेल्या 'बिग हिस्टरी - बिट्विन नथिंग अँड एव्हरिथिंग' या पुस्तकाचा आधार घेण्यात आला आहे.

§§§

---

लेखक : प्रियदर्शिनी कर्वे, संचालक, समुचित एन्हायरो टेक, शैक्षणिक संदर्भ संपादक गटात सहभागी.

इ-मेल : [pkarve@samuchit.com](mailto:pkarve@samuchit.com)

(कळीचे शब्द: जागतिक तापमानवाढ, अमेरिकी राष्ट्राध्यक्ष निवडणूक, लोकशाही, रशिया, चीन, युरोपीय महासंघ, मध्यपूर्व देश, भारतीय उपखंड, आफ्रिका, अंतराळ संशोधन, डेव्हिड ख्रिश्चन, महाइतिहास ज्ञानशाखा, महाइतिहासाचे टप्पे)

## शैक्षणिक संदर्भ द्वैमासिकाविषयी

२०१८ सालापासून 'शैक्षणिक संदर्भ' या इ-अंकातील दर आठवड्याला एक लेख व दर दोन महिन्यांनी आठ लेखांचा एकत्रित एक अंक असे इमेल आणि व्हॉट्सॅपच्या माध्यमातून आपल्यापर्यंत आम्ही नियमित पोहोचवत आहोत. आम्ही करत असलेला हा प्रयास किती वाचकांना आवडतो/ उपयोगी पडतो याबद्दल आम्हाला जाणून घ्यायला आवडेल.

- आपल्याला आमचे लेख व अंक नियमित मिळतात का ?
- आपण दरमहा किती लेख वाचता ?
- त्यातील किती लेख आवडतात ?
- त्यावर आपण कधी प्रतिक्रिया, सूचना दिली आहे का ?

याबद्दल आम्हाला [sandarbh.marathi@gmail.com](mailto:sandarbh.marathi@gmail.com) या इमेलवर जरूर कळवा.

आमच्या [www.sandarbhsociety.org](http://www.sandarbhsociety.org) या वेबसाईटला जरूर भेट द्या. जुने अंक त्यावर पीडीएफ स्वरूपात उपलब्ध आहेत. वाचू शकता, डाऊनलोड करू शकता.

या उपक्रमासाठी आपली ऐच्छिक देणगी संदर्भ सोसायटीकडे खालील अकाउंटमध्ये जमा करू शकता, केल्यानंतर वरील इ-पत्त्यावर तशी मेल करा.. अधिक माहिती वेबसाइटवर उपलब्ध आहे.

इ-पेमेंट : Sandarbh Society

Account No.: 20047006634

Bank of Maharashtra, Mayur Colony, Pune

IFS Code: MAHB0000852

- संपादक मंडळ, शैक्षणिक संदर्भ व विश्वस्त मंडळ, संदर्भ सोसायटी